

GYÖRGY PÉTER

A szétesett emlékezet – két temető példája^{*}

„Such an escape from reality is also, of course, an escape from responsibility.“
(Hannah Arendt: *The aftermath of Nazi Rule*, Commentary, 1950.)

„...Hol sírjaink domborulnak,
Unokáink leborulnak
És áldó imádság mellett
Mondják el szent neveinket...”

(Petőfi Sándor: *Nemzeti dal*, 1848. március 13.)

A második mottó sorai a magyar irodalomtörténet minden bizonnyal legismertebb, agyonhasznált, kultikus verséből, a *Nemzeti dal*ból valók. Petőfi Sándor két nappal a forradalom kitörése előtt számot vetett a legrosszabb lehetőséggel: az elkövetkező forradalom bukásával, azzal viszont nem számolt, hogy az épp csak születőben lévő nemzeti emlékezet, majd egy évszázad alatt, számos, egymással részben összefüggő oknál fogva, de összeomlik, azaz jóslata reménytelen utópiává válik. Az 1848-as forradalom emlékezettörténeti helye bizonyosan nem vitatott. Számtalan vita folyt annak egyes epizódjairól, hőseiről, de általában kétségbevonhatatlannak, magától értetődőnek tűnik: mi, a most élő generációk tagjai vagyunk azok, akik azt tesszük elődeink sírjainál, amit a költő elvárt tőlünk – tehát Petőfi normatív jóslata bevált. Nyilvánvaló persze, hogy a stabil közhely esetében is jobban tesszük, ha nem kérdezzük bele a részletekbe: hiszen például a magát s hadseregét az oroszoknak megadó tábornokot, Görgey Artúrt többen nem szentnek, hanem árulónak tartják, magának Petőfinek sincs meg a sírja, az Aradon kivégzett tábornokok nevét tapintatosan nem kérdezem meg a tanítványaimtól és így tovább. De mégis: ez a pár sor a magyar kulturális közösség eltérő nemzedékei, más társadalmi kontextusokban élő tagjai számára egyaránt kiemelt szerepet játszik, s ennek megfelelően az utókor dolga az, hogy az identitásuk, valamint az újabb és újabb nemzedékek érdekében mondják, ismételjék el elődeik nevét. És ez az utolsó olyan történelmi esemény a modern magyar (emlékezet-)történelemben, amelyben a többes szám első személy használata, jelentése nem kelt vitákat, nem okoz traumákat. Fontos közhely ez tehát, és persze igen sérülékeny.

^{*} Ez az írás a *Loci Memoriae Hungaricae – A magyar emlékezhelyek kutatásának elméleti alapjai* c., 2011. november 14–16-án Debrecenben rendezett konferencia angol nyelvű kerekasztal-beszélgetésén elhangzott vitaindító előadás szerkesztett, magyarra fordított szövege. A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Mint azt az alábbiakban kimutatni szándékozom, a 20. századi magyar történelem, a második világháború, illetve az 1956-os forradalom emlékezetével kapcsolatban mindebből semmi sem igaz. Ha valaki az aktuális magyar alkotmányos berendezkedés szempontjából alapvető eseményre emlékezve Petőfi reményét és elvárását kívánja követni, akkor nagy zavarba kerül. S nem pusztán arról a technikainak tűnő, ám valójában lényegi kérdésről van szó, hogy nem csupán egy temetőbe kell mennie ugyanabban a városban, ugyanannak a rituális emlékezetgyakorlatnak a részeként, de minimum kettőbe. Ellenben igazán kérlelhetetlen viták tanúja vagy résztvevője lesz, ha megkérdi, hogy kik is lennének azok, akiket ebben az esetben a „mi”, a nemzeti többszám első személy részeként érthetünk. Az 1956-os áldozatok közül melyik név szent, és melyik átkozott, illetve kik is lennének mi, akik ma együtt gyászoljuk őket. A temetők, pontosabban azoknak az 1956-os áldozatok vagy hősök földi maradványait őrző részei, egymással rivalizáló, ellentmondásos viszonyban vannak. Ha írásom alanya, egy ideális utód tudja, hogy ki volt Michel Foucault, akkor bólint, persze, hiszen ez maga a heterotópia, ellenben ha nem, akkor nyomasztó és értelmezhetetlen zavart lát. (Mint aki egy anamorfikus képet szemlél, de nincs meg az az enyészpont, ahonnan nézvést hirtelen összeállna a kép.)

Két temetőt választottam, hogy azok példáján mutassam meg, miként reprezentálódik a 20. századi magyar emlékezetpolitika teljes csődje, mint válik beláthatóvá, hogy nincs olyan konszenzuális narratívánk, amely egy demokratikus politikai közösség identitásának minimumát reprezentálná. A 20. századi magyar történelemben, pár rövid naptól (1945 októbere), pár kitüntetett hónaptól (1989 nyara, 1990 tavasza) eltekintve, semmiféle konszenzuális többszám első személyt, a társadalom egészét magába foglaló politikai közösséget nem ismertünk és nem ismerünk. Nincs olyan politikai doktrínánk, amely a konszenzus látszatát keltheti. S ez nem pusztán a kulturális emlékezet, hanem a demokratikus politika intézményeinek a kérdése is. Két egymástól elég nagy távolságra lévő, a pesti oldalon elhelyezkedő temetőben álló emlékművek, parcellák viszonyrendszeréből bontakozik ki az, amit a konszenzuális emlékezetminimum összeomlásának nevezek, s mindaz, ami abból következik. Az első temető a Fiumei úti Sírkert (a mi viszonyaink között) többé-kevésbé megfelel a Nemzeti Panteon gyakorlatának, tehát mindannak, amit Széchenyi István 1843-ban *Üdvölkede* című manifestumában megfogalmazott. (A példa és részben a gondolatmenet nyilvánvalóan az 1842-ben átadott, Leo von Klenze által tervezett Walhallát követte.) Azaz ebben a temetőben találjuk azoknak a nagy politikai halottaknak az emlékműveit, akik megszemélyesítik a modern magyar történelmet: nem véletlen, hogy Antall József, a rendszerváltozás utáni első magyar miniszterelnök is úgy vélte, hogy itt kíván nyugodni – magának a síremléknek a kivitelezése már más kérdés.

Az alábbi politikai-archeológiai területeket látom elkülöníthetőnek, s ez az a kontextus, amely jól dokumentálja, beláthatóvá teszi fenti állításomat – a szöveg ezen pontján még csak hipotézisemet. 1945-ben a város ostroma után, a temető főbejáratához közel alakítottak ki egy parcellát a szovjet csapatok itt elesett katonáinak, amely javarészt vál-

tozatlan állapotban, gondozott körülmények között látható ma is. Az 1956-ban elesett szovjet katonákat is ide temették, s ha a – közben megszűnt – Szovjetunió katonai-politikai doktrínái felől nézzük, a két esemény megítélésében nem volt radikális eltérés. Mindez 1989 után, magyar szempontból nézvést, nyilván másképp érthető. (A katonai parcella kérdése viszont felveti a budapesti katonai temető sorsának, hiányának kérdését. Tudnunk kell, hogy 1933 és az 1950/60-as évek között az Új köztemetőben volt egy több mint 18 000 síremlékből álló katonai temető, amelyben az első világháborúban elesettek nyugodtak. Ezt Horthy avatta fel, s az egykori emlékmű meglepően modern architektúrájára még vissza kell térnünk az 1956-os emlékmű kapcsán.) Az 1945/1956-os szovjet katonai parcella mellett hozták létre a forradalomban elesett, a honvédséghez, illetve az Államvédelmi Hatósághoz besorozott katonák parcelláját, akiknek nyilvános emlékezete a politikai doktrínáknak megfelelően alakult. 1989-ig hősök voltak, 1989 után láthatatlanok, elfelejtett kísértetek lettek. Mindenesetre a két, egymás mellett lévő parcella mára a magánhasználat terepe lett: azaz az elesettek családjai őrzik szeretteik emlékét, egyébként viszont bármiféle nyilvános emlékezetdiskurzuson kívül esnek.

Jóval bonyolultabb képet mutat a 21-es parcella. Ezt a parcellát 1956–57-ben nyitották meg: a forradalom alatt a harcokban meghalt, elesett civilek számára. Utólag teljes mértékben rekonstruálhatatlan, hogy az október–decemberi hónapokban nyilvános terekben történt halálesetek áldozatai az események résztvevői vagy szemlélői, illetve véletlen, vétlen áldozatai voltak-e. Ezek a sírok a Kádár-rendszer évtizedei alatt szigorúan a magángyász keretei között léteztek, azaz a politikai emlékezettörténet szempontjából láthatatlanok voltak. Annál is inkább, mert – nyilván nem véletlenül – a 21-es parcella mellett helyezték el 1959-ben a Munkásmozgalmi Panteont, amelynek felirata („*a Kommunizmusért, a népért éltek*”) épp elég zavarba ejtő ma. Ennek az emlékműnek az állapota, a morális geográfiája mutatja meg a legvilágosabban, hogy mit érthetünk heterotópián. Nyilvánvaló volt, hogy a temetőnek ez a része 1989 után sem volt megszüntethető, függetlenül attól, hogy az önkényuralmi jelképek tilalmát tartalmazó törvénynek megfelelően az 1989 utáni Magyarország tulajdonképp ugyanolyan módon ítéli el a nácizmust, mint a kommunizmust. Ez az álláspont a valóságban tarthatatlan, a temető kihantolása nyilvános diskurzusokban még fel sem merült.

A gyakorlatban tehát a Munkásmozgalmi Panteon esete semmiképp sem volt összehasonlítható például a müncheni Ehrentempel 1935-ben felállított két épületével, amelyet viszont 1947-ben szigorúan elbontottak. A Munkásmozgalmi Panteont egyszerűen, szó szerint magára, a sorsára hagyták, tehát annak architektúrája a folyamatos pusztulás állapotában van. Ami engem illet – különös tekintettel Speer romokkal kapcsolatos elméletére – ezt az eljárást épp oly ízléstelennek, riasztónak, mint amilyen értelmetlennek tartom. A jelenlegi állapot ugyanis egyetlen dolgot reprezentál kérlelhetetlen pontossággal: a köztársaság zavaros, elintézetlen viszonyát a Kádár-korszakhoz, ami talán sehol nem látható jobban, mint a temetőkben. A normatív retorikának semmi köze sincs a nyilvános emlékezet gyakorlatához. Érdekes még látnunk, hogy 1989 után számos, egykor ide temetett kommunistát temettek újra családtagjaik, így Rajk Lászlót,

az 1949-ben kivégzett bel-, majd külügyminisztert vagy József Attilát, akit halála után négyszer temettek újra – ami önmagában véve is tanulmány tárgya lehetne.

Ahhoz, hogy visszatérhessünk a Panteon mögötti parcella 1989 utáni utóéletéhez, e helyütt a kronológia rendjét kell követnünk: *Zeitgeist* és *Raumgeist* vitájában az előbbit.

A rákoskeresztúri köztemető túlsó végén, a 298-as és 301-es parcellát a politikai rendőrség és az igazságszolgáltatás 1945-től az 1960-as évekig folyamatosan használta: így azokban nyilasok, keretlegények, tömeggyilkosok, vitathatatlan háborús bűnösök is nyugszanak. Ugyanakkor – különös tekintettel a Népbíróságok jogszolgáltatásának minőségére, majd a Rákosi-rendszer jogalkotására – nehéz és fájdalmas munka különbséget tenni a háborús bűnösök, a köztörvényes bűnözők, illetve a kommunista diktatúra politikai áldozatai között. Ezek az emberek akkor azért is kerülhettek egymás mellé, mert halálon túli emlékezetük a nyilvános gyász keretein kívül volt, soha fel nem merült, hogy abba bekerüljenek. Az elfelejtettnek szánt, marginalizált tér utóbb kísérteties lett, majd botrányos. 1956 után a fenti logikát követve temették a 301-es parcellába mindazokat, akiket kivégeztek, így Nagy Imrét és társait, illetve az 1919-es pogromokban való részvételért Francia Kiss Mihályt; abban a bizonyosságban, hogy a város legtávolabbi temetőjének legtávolabbi parcellái soha nem kerülnek olyan kulturális-politikai kontextusba, amelybe kerültek végül. Így történt, hogy a 20. századi magyar történelem traumáinak emléknymoi szó szerint egymás mellé, egymásra rakódtak egy városszéli temető cellájában: 1944 és 1956 így vált elválaszthatatlanná – tragikus módon.

Ami történt, az elkerülhetetlen volt. 1989-ben a Történelmi Igazságtétel Bizottság az 1956-os forradalom hőseinek újratemetését tekintette a Kádár-rendszer szimbolikus lezárásának, és így egy új történelmi korszakba való átlépés kezdetének. Ebben a kontextusban a két parcella a Köztemetőben pillanatok alatt a politikai nyilvánosság közép-pontjába került: 1989 tavaszán, nyarán igazán sem idő nem volt arra, sem politikai érdek nem fűződött ahhoz, hogy bárki feltárja történetüket – amivel aztán gyakorlatilag lehetetlenné tette volna szent térré való átalakításukat. Így bármiféle politikai archeológia nélkül politikai kisajátításukra gyakorlatilag azonnal sor került. A 301-es parcella lett az 56-os forradalom szent helye, s ugyanakkor, ezzel párhuzamosan, a kommunizmus áldozatai, azaz az államszocializmus különböző korszakaiban elítéltek különböző képviselőinek jobboldali szervezetei megkezdtek a 298-as parcella „feltárását”, panteonizálását. A két parcella utóélete az első pillanattól fogva a hatalmi elitek reprezentációs politikájának – Marie Luise Pratt, illetve James Clifford kifejezésével élve – *contact zone*-ja volt, és az elmúlt húsz évben semmiféle megegyezésre, kiegyezésre nem került, s nem is kerülhetett sor. Ennek következtében a két parcella elvesztette annak a konszenzusnak a lehetőségét, amelyre Petőfi kapcsán fentebb utaltam.

Nos, itt aztán tényleg senki sem tudja, hogy ki kicsoda, ki borulhat le, kinek a sírja előtt, s kinek a neve átkozott, kinek a neve áldott. Az 1989-ben szerény kulturális tőkével rendelkező magyar jobboldali szervezetek viselkedéskultúrája sem volt megfelelő, ellenben az adott pillanatban centrális helyzetben lévő posztkommunista-liberális elit által gyakorolt normák sem voltak mindig megengedőek. Hosszú évek – Kemény Ist-

ván kifejezésével élve – engesztelhetetlen gyűlöletének, jobb- és baloldaliak kölcsönös megvetésének eredményeként, a 300-as parcellában kialakított emlékmű (Jovánovics György remek alkotása, amelyet oly kísértetiesen hasonlónak vélhetünk ama bizonyos 1933-ban Horthy által felavatott Hősi Emlékműhöz) inkább lett holt, magára hagyott hely, mint bármi más. Arról nem is beszélve, hogy a legnagyobb jóindulattal sem érthető, kiket is temettek az elmúlt évtizedekben ebbe a parcellába, amely hol a magyar Arlington, hol egy gótikus rémregény benyomását kelti. Azaz: a lehető legrosszabb történet. A megvetés és botrány helyszínévé lett nemzeti emlékhely egy évben kétszer használatos, október 23-án és november 4-én, s ezen a két a napon az állami ünnepek sora az aktuális kormány és ellenzék gyűlöletének reprezentációjára alkalmas, semmi egyéb. Elmondhatatlan károkat okoz minden évben ez a megemlékezés, aminél a többi 363 napon át tartó gyakorlat: a felejtés is jobb talán.

Az 1999-ben uralmon lévő kormány – mindezt nyilván figyelembe véve – létrehozott egy alternatív emlékhelyet, így a Munkásmozgalmi Panteon mögött megkezdődött a magángyász nyilvánossá változtatása, megjelent egy riasztóan kisméretű és igénytelen emlékmű, majd megkezdődött a forradalmat és a megtorlást egyaránt túlélt 56-osok temetkezése: azaz a 301-es parcella mellett egy másik szent hely kialakítása. S valóban, a Fiumei úti temető jóval közelebb van a városhoz, arról nem beszélve, hogy a 21-es parcella a Nemzeti Sírkertben van, mégsem egy köztemetőben. Az eredmény egyben következmény. Az ok az okozat. Minden kiismerhetetlen. Igazán nem tudom, hogy a politikai közállapotok reprezentálódtak-e csupán, vagy az emlékezés csődje folyamatosan újra is szüli azokat. Mint minden heterotópia, a kiismerhetetlenség és az elszabadult jelentések terepe ez; nem franciakert, hanem egy romokkal teli, magára hagyott angol-kert, amely szeretne rendezettnak tűnni.

Végül érdemes egy pillantást vetnünk a végeredményre: a jelentésnélküliség reménytelenségére. 2006-ban avatták fel a Fiumei úton a II. világháborúban meghalt magyarok emlékművét, amely egy földbe tűnő közepes méretű gúlát ábrázol. A geometrikus struktúra kellően üres ahhoz, hogy senkit se sértsen, ugyanakkor senki nem is azonosulhat vele. Kiknek az emlékműve ez? A civil lakosságé? A katonáké? Az emlékmű épp olyan absztrakt és rejtelmes, mint amennyire politikailag értelmetlen. Holott közben mindez nagyon is érthető. Ez itt az emlékezet csődjének az emlékműve. A ki nem mondott szavak, a meg sem kezdett, és végig nem vitt viták, a fel nem épült emlékművek emlékműve ez. A némán elfelejtett katonai temető emlékműve ez, ahogyan a II. világháborúban meghalt magyar katonáké, akiknek – amúgy – azért nincs emlékművük, mert a köztársaság máig nem volt képes eldönteni, hogy miként is folyjon a közbeszéd a második világháborúról, ahol Hitler csatlósai s önmagunk áldozatai voltunk, de máig nem beszélünk a saját elidegeníthetetlen felelősségünkéről. Holott, ha kimondanánk a Horthy-korszak politikai elitjének visszavonhatatlan felelősségét és bűnösségét, akkor kimondhatnánk végre hangosan, hogy a II. magyar hadsereg katonái javarészt áldozatok voltak, mert akik odavitték őket, azok voltak a háborús bűnösök. Ez az absztrakt emlékmű azért áll itt, mert Budapesten még mindig nem áll köztéren egyet-

len holokausz- emlékmű sem, amely világosan megmutatná, hogy azok az emberek magyar állampolgárok voltak, és az a félmillió magyar ember, aki mellékesen zsidó volt: hiányzik mindannyiunknak. Amíg ez nem hangzik el, addig a túlélők és leszármazottaik számára a történelmi emlékezet inkább sértés és bántalom, mint a közös, demokratikus érzület tárháza.

Pedig magyar szempontból nincs elkülönült zsidó emlékezet, a holokausz bemutatása nemcsak a Páva utcai múzeum dolga, hanem a szó szerint vett nagypolitikáé. És 1989 óta egyetlen magyar kormány sem mondta ki világosan és félreérthetetlenül, hogy a magyar zsidók ellen elkövetett és jóvátehetetlen bűn a 20. századi magyar történelem legnagyobb tragédiája. Ez a névtelen emlékmű azért áll itt, mert a Magyarországról Palesztinába emigrált, majd angol partizánként ejtőernyővel ledobott Szenes Hannát a nyilasok uralma alatt, 1944 őszén kivégezték, és aztán holttestét 1950-ben a kommunis-ták kiadták Izraelnek, ahol az a Mount Herzl katonai temetőjében nyugszik. Ez az emlékmű azért áll itt ilyen értelmezhetetlenül, mert a boldoggá avatott, zsidókat mentő, nyilasok által kivégzett apácáról, Salkaházi Sáráról a magyar katolikus egyház inkább elfelejtkezne, mintsem kultuszát életben tartaná, és világgossá tenné, hogy a modern magyar katolicizmus a náciizmus ellenében definiálható.

Pedig ez a két fiatal nő, akiket ugyanazok a magyar nácik végeztek ki, ugyanazért halt meg. Életük és haláluk arra tanít, hogy a zsidók és a magyarok ugyanazok, ugyanannak az egy társadalomnak a tagjai lennének. S mindaddig, amíg nem leszünk képesek a saját történetünként elmondani mindazt, amit elődeink a zsidókkal tettek, mindaddig, amíg a temetőink olyanok, mint egy kísérteties emléktúra az elfojtás, a felejtés és rémület formáiról és normáiról – addig Petőfi sorai üresen és reménytelenül konganak. Ahogyan azt Hannah Arendt írta volt a németekről: a realitástól való félelem valójában a felelősségtől való félelem. Itt tartunk 2012-ben.

PÉTER GYÖRGY

Memory Fallen Apart: The Case of Two Cemeteries

In my paper I have selected two cemeteries in order to show through their example how the total blunder of 20th century Hungarian politics of memory is represented, how the lack of any consensual narrative to stand for the minimum identity of a democratic polity becomes manifest. Apart from a few days (October 1956) and some distinguished months (the summer of 1989 and spring of 1990), any consensual first person plural, that is, all-inclusive, political community with respect to Hungarian history throughout the 20th century has been and is still unknown. There is no political doctrine available to create the appearance of consensus. This issue not only concerns cultural memory but also the institutions of democratic politics. The intricate relationships of the monuments and plots in these two cemeteries, located at a considerable distance from one another on the Pest side of the city, reveal what I call the collapse of minimum consensual memory, together with its implications.